

izvleček

Značilnosti naselbinskih vzorcev in oblik so zajete med stabilnostjo in nestabilnostjo. Ocenjujemo jih po njihovi historični vrednosti, vendar se je njihova pojavnost, kakršno zaznamo danes, skozi stoletja spreminjala, prostoru prilagajala, zato ni več razpoznavna v izvorni obliki. Čas predstavlja tisti "naddejavniki", ki uravnava, odreja in preoblikuje notranje silnice naselbinske strukture, na katere odločilno vplivajo socialne povezave. Nestabilnost se lahko spremeni v stabilnost in obratno. Neodvisno od celovitega sistema pa se individualni elementi vzorca stalno spreminjajo (širjenje in krčenje naselbin ter njihovih osnovnih bivalnih enot), pri čemer ne moremo predvideti trenutka, ko sistem preide v nestabilnega in obratno. Zato se površinski značaj vzorca ter razmerje med stopnjo nukleacije ali disperzije stalno prilagajanja novim okoliščinam.

Razvoj različnih oblik naselbinskega prostora je bil pogojen z morfološko-geografskimi značilnostmi območja, s proizvodnjo (načinom gospodarjenja) kot tudi z agrarno in kolonizacijsko zgodovino. Prve spremembe na podeželju se pokažejo z vnosom novih transportnih povezav. V slovenskem prostoru se je največji preobrat zgodil po 2. svetovni vojni predvsem s spremembo organizacije v družbenopolitičnem sistemu ter uvedbo številnih akcij v smislu podružbljanja podeželja.

ključne besede:

naselbinski vzorci in oblike, ruralne naselbine, stabilnost, spremenljivost

abstract

Characteristics of settlement patterns and forms are encompassed between stability and instability. We evaluate them according to their historical value, but their image, as perceived today after centuries of changing, adapting and transformation, cannot be recognised in its original form. Time is the "super-factor" that balances, determines and transforms internal forces of settlement structures, and is decisively conditioned by social links. Instability can change to stability and vice versa. Individual elements of the pattern constantly change, independently from the comprehensive system (expansion and shrinking of settlements and their particular residential units), but we cannot predict the moment when the system becomes unstable and vice versa. Thus the patterns superficial character and ratio between the level of particularisation or dispersion constantly adapt to new circumstances. The development of various forms of settlement space was conditioned by morphological-geographical features of the area, production (management method), as well as the history of agriculture and colonisation. The first changes in the countryside emerged with the introduction of new transport links. In Slovenia the most substantial change happened after WW2, mainly following changes in organisation in the social-political system and introduction of numerous measures implying collectivisation (nationalisation) in the countryside.

key words:

settlement patterns and forms, rural settlements, stability, adaptability

Interakcije med kulturami, načinom bivanja, ekonomsko osnovo in socialno družbo so kompleksne in jih ne moremo poenostavljeno razložiti. Sklenjenost med temi dejavniki v prostoru opazimo tudi brez podrobnega in temeljitega pregleda, nanaša pa se na naslednji dejstvi: v kakšnem odnosu je bila krajina do njenih uporabnikov v preteklosti in kako je spremenljivost tega odnosa vplivala na nadaljevanje/prelom kvalitet, ki so ustvarjale pogoje za bivanje na točno določeni lokaciji.

Na primarne značilnosti prostora vplivata relief in vegetacija, ki sta povezana s stabilnostjo, z geologijo in geomorfološko preteklostjo določenega območja. Množica raznolikosti v izoblikovanosti površin, npr. gozdov (razlika med tropskim in iglastim gozdom), kaže na vlogo terena, ki vpliva na človeške aktivnosti, hkrati pa vključuje naravne dobrine v okolju, kjer se je preko stoletij razvil določen način življenja.

Krajina, kot jo vidimo danes, vključuje fizične in kulturne značilnosti, ki dajejo lokaciji karakter, predstavljajo osnovo s katero raziskujemo naselbine in vsoto vseh procesov v njih. V preteklosti je bil ravninski del nepriljubljen za poselitev in izkoriščanje naravnih dobrin (npr. močvirje), mnogo bolj iskana gričevnata lega (varnost), danes pa je to gričevje zanemarjeno in opustošeno...

Ali so griči predstavljali tisto osnovo, ki je sledila kolonizaciji in je ravnina postala privlačna šele, ko so spretnosti in tehnologija napredovali? Ekonomski način življenja je osnovna značilnost in vodilo človeške kulture, pa vendar je krajina več kot samo prometno sredstvo za ekonomske aktivnosti.

Morfološko ogrođje

Pri raziskovanju naselbinskih vzorcev in oblik se soočamo z dvema nasprotujočima si pojavoma. Na eni strani je nezmožnost

klasifikacije in poenostavljanja navidezno neskončnih variacij oblik; podobne oblike lahko nastanejo na popolnoma različne načine in v različnem časovnem obdobju. Na drugi strani pa imajo naselbinske oblike tesno povezavo s kulturo naroda, v kateri se zrcalijo bivalna kultura, način bivanja in identiteta posameznika ter okolja - kontekst kraja. Dejstvo, da lahko določeno obliko identificiramo, ji določimo značaj in jo klasificiramo (Slika 1) pomeni, da jo hkrati opazujemo v različnih razvojnih stopnjah. To pa zadeva proces spreminjanja naselbine in njene oblike, za katero ni nujno, da bi se na različnih nivojih z njo ujemala (spreminjanje osnovne bivalne enote vpliva na spremembo v poselitvi, vendar ne nujno v smislu systemske spremembe). Prepoznavanje pa hkrati ne pomeni spreminjanja. Posamezna oblika ne pomeni zanesljivega zavzemanja območja za točno določen namen, temveč lahko npr. kmetija postane samo gospodarsko poslopje ali samo stanovanjska hiša, lahko pa nastane iz nje naselje, v določenem obdobju in pod posebnimi pogoji celo mesto. Iz tega sledi, da ne moremo izvzeti možne nepričakovane dinamičnosti v razvoju posameznega vzorca na vseh nivojih, od posameznega objekta do celotnega sistema poselitve.

VZOREC	OBLIKA	ZASNOVA	RAZVOJNA STOPNJA	LEGA V PROSTORU					
samotna kmetija	S	linija	L	regularna	R	nukleacija	N	ravnina	R
zaselek	Z	krog (centričnost)	K	ireglarna	I	disperzija	Ds	ravninska terasa	Rt
vas	V	mreža	M			difuzija	Df	pobočje	P
naselje	N					suburbanizacija	S	sleme	S
centralno naselje	Cn					urbanizacija	U		

Slika 1: Klasifikacija naselbinskih oblik in vzorcev. Podobne oblike lahko nastanejo na popolnoma različne načine in v različnem časovnem obdobju.

Classification of settlement forms and patterns. Similar forms can emerge in completely different ways and in different times.

Prva usmeritev v raziskovanje osnovne oblike se nanaša na razumevanje organizacije začetnih točk: samotne kmetije so si postavljene bližje od 150 metrov. Nukleacija (zgoščanje)¹ se prične v trenutku, ko so te točke samotnih kmetij tri. Začne se razvijati ena od dveh osnovnih zasnov [Drozd, 1995:87]: izoblikuje se geometrična oblika linije ali trikotnika. Ko je vedno več točk dodanih nukleusu, se čedalje bolj formira osnovna razdelitev na vrsto ali aglomeracijo². Členitev in razdelitev na regularno ali neregularno obliko sta odvisni od urejenosti znotraj posameznih bivalnih enot ter med njimi. Aglomeracije so lahko tudi pravokotne, osnovane na mreži, lahko tudi krožne; v vseh primerih pa so regularne ali iregularne. In končno, nukleacije imajo lahko v notranjosti naselbinske strukture notranji odprti prostor, zeleno površino ali trg.

V mrežo naselbinskih oblik so vključene različne zasnove, od samotne kmetije do naselbine višjega reda (centralno naselje). Vendar je pri tem pomembno naslednje: številne naselbine so sestavljene iz različnih zasnov in ne samo iz ene, kompozicijo predstavljajo že kot značilnost...

Regularne in neregularne zasnove

Beseda "regularen" v povezavi z naselbinsko obliko spominja na sistematične strukture reda, prisotne v razvrstitvi objektov in (parcelnih) mej. Geometrični regularni vzorci izhajajo iz planiranega, nadzorovanega procesa, ki sledi principom enostavnih oblik.

Enostavni vzorci, strukture so tiste oblike, ki so definirane z minimalnim številom podatkov. V primeru urbanističnih modelov, s katerimi smo (in še danes) urejali prostor, govorimo o osnovnih oblikah, kot so: točka, linija, ploskev in prostorski model; mreža (regularna, iregularna, trikotna, poligonalna, itd.), pa je že nadgradnja predhodnega vzorca. To so enostavni, nezmotljivi modeli, lahko čitljivi in obvladljivi. Vendar v prostoru srečamo zelo malo tovrstnih, jasnih oblik. Tudi tiste naselbinske oblike, ki so bile načrtovane na ta način, so zaradi delovanja časa in z vnosom novih elementov spremenile enostaven red v drugo obliko, ki jo dojemamo kot vizualno kaotično podobo. Navidezno iregularnost ali "kaotičnost stanja" lahko opredelimo kot skupek prepletajočih se struktur, ki delujejo po principu lastnih dinamičnih tokov. Struktura je sestavljena iz

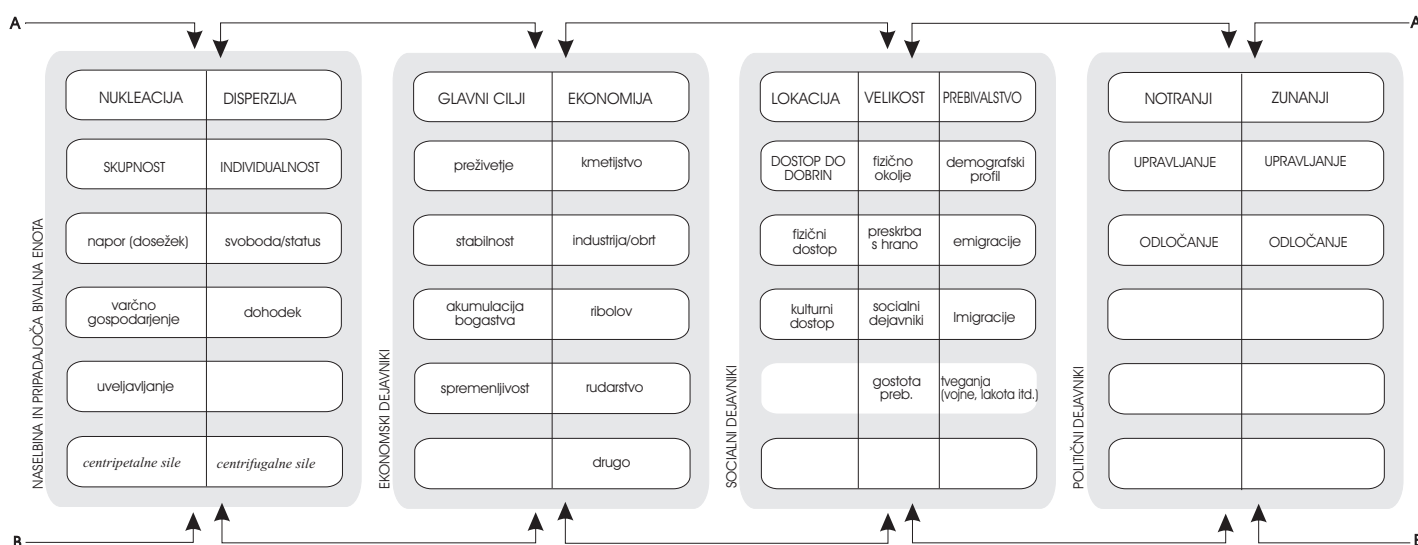
različnih plasti delovanja, katerih oblika in funkcioniranje posameznega nivoja sloni lahko na regularnem ali iregularnem vzorcu. V prepletanju moramo omogočiti pretočnost in nekonfliktno delovanje, prehod strukture iz ene oblike v drugo. To so oblike naselbin, ki delujejo kot kreativni procesi, iz katerih se rojeva zapletenost bogato prepletenih vzorcev, ki so včasih stabilni ali pa nestabilni, včasih končni ali neskončni, vedno pa so zanimivi in dinamični kot premikanje in vibriranje živih bitij.

Spreminjanje in stabilnost

Proces spreminjanja naselbin skozi čas sloni na treh ključnih elementih: stabilnost³, širjenje in protislovje⁴. Stabilnost je težko definirati, saj je pojem hitro zamenljiv s stagnacijo. In vendar naj bi vključeval: postopno spreminjanje in prilagajanje novim oblikam, ekonomsko stagnacijo, socialno marginalizacijo, demografsko stabilnost, konzervativizem in administrativne omejitve v primeru širitve. Širjenje naselbin v okviru obstoječe strukture je razpoznavno v številnih oblikah: najprej se je začela delitev obstoječih parcel na manjše enote, nato pa zapolnjevanje odprtih prostorov znotraj naselbine in dodajanje novih zazidljivih površin, največkrat na robovih grajene strukture. Tretji proces, protislovje, pa vključuje primere kot so popolno izpraznjene določenega vzorca, popolna porušitev ipd.

Širitev določene naselbinske strukture je bila velikokrat kot nasprotje temu uravnotežena s krčenjem, ki ga je povzročila bolezen, vojskovanje, sprememba v ekonomiji idr. Spremembo moramo doumeti kot neenakomeren pulz/curek energije, ki izhaja iz ekonomskega gospodarjenja ter predstavlja pretok življenja ruralnih naselbin, stimulira njih rast ali propad. Ob tem razmišljanju se poraja vprašanje prostorske razpršenosti in porazdelitve teh pulzov, kaj so v prostoru in kakšna je njih predvidljivost. Iz tega sledi prvo pomembno spoznanje: bolj kot je naselbina majhna, pomembnejši je vsak nov vnos in vpliv le-tega na obstoječi prostor.

Poseben pomen imajo naselbine v "odmevu preteklosti", ki živi v spominu starih očetov ter predhodnih generacij - spomini, ki se prenašajo od lokacije do lokacije in poudarjajo njihov ruralni značaj. Tovrstni razvoj sloni na stabilnosti⁵, ki izhaja iz nadaljevanja tradicije: stabilnost, ki nima razvojnega značaja in prej pomeni zamiranje (propad) kot pa obstoj. Hkrati pa so

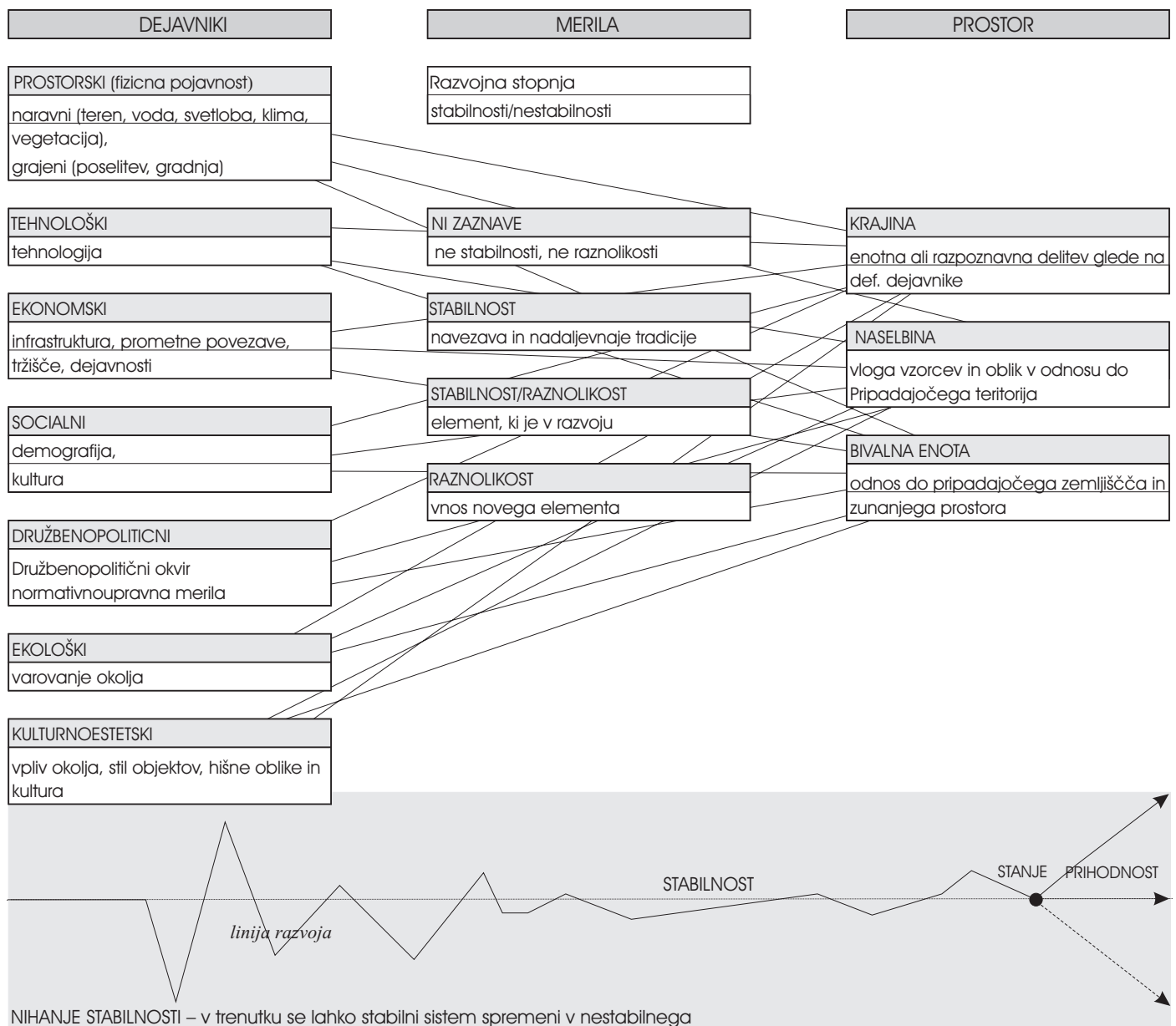
Slika 2: Prostorski diagram združuje številne dejavnike, ki vplivajo na zgradbo in bistvo naselbinske strukture.
The spatial diagram unites numerous factors that affect the form and essence of settlement structure.

značilnosti naselbin in nadaljevanje njihove prisotnosti v prostoru mnogo bolj odvisne od širitve grajene strukture in urbanizacije podeželja, ki spodbuja dostopnost in oddaljenost od centralnih naselij. To je razvojni dejavnik, pri katerem so ogrožene povezave s tradicijo - spreminjanje, ki lahko vpliva hkrati na prelom in zaton ohranjanja duhovnih in socialnih kvalitiet.

Vsa zgoraj našeta dejstva lahko strnemo v dve točki (Slika 2), ki ju je potrebno podrobneje opredeliti: naselbine se stalno spreminjajo, kar pomeni, da je čas tisti "nad-dejavnik", ki uravnava, odreja, preoblikuje... oziroma regulira notranje silnice dogajanja. Naslednja pomembna točka so socialne povezave, "silnice med ljudmi", ki v določeni naselbinski strukturi delujejo navzven in navznoter: na nivoju družine, socialnih interakcij, preko naselbinske strukture v smeri podeželja kot kulturnega ogrožja, na nivoju določene družbe... Glavni cilji bivanja so bili

prvotno povezani s preživetjem, ki je predstavljalo bolj stabilnost sistema kot spreminjanje (notranjih faktorjev). Posebnost ruralne družbe v tem kontekstu je prav navidezna "nespremenljivost", ki je bila v preteklosti odvisna od letnega ciklusa kmetijskega leta. Blagostanje pa v ruralnem okolju povezujemo s kapitalistično družbo, pri čemer je pomembno, da so bili pred tem nivojem vsi ostali cilji preseženi (preživetje, stabilnost, spreminjanje). Kot nasprotje tem ciljem in splošnim dejavnikom vplivov na ruralne naselbine ter njihov kontekst pa moramo omeniti, da so dokaj nepovezano in samosvoje delovale "odločitve in uveljavljanje" političnih dejavnikov, ki se odvijajo znotraj družbe (in hkrati zunaj naselbine) ter neposredno, včasih tudi "predpisovalno" vplivajo na naselbinsko strukturo.

Zaključen krog delovanja nenazadnje vpliva na fizični izraz naselbinske strukture, ki se nam v prostoru predstavlja kot učinek delovanja centripetalnih in centrifugalnih silnic, ki vplivajo na

Slika 3: Naselbinska kultura in stabilnost sistema v prostoru. Vpliv različnih dejavnikov v odnosu do izpostavljenega stanja izoblikuje številne prepletajoče se vezi, ki delujejo v obe smeri.
 Settlement culture and the system's spatial stability. The resulting effects of different factors in relation to the exposed condition are numerous interconnected links, which work in both directions.

trenutno "stanje" naselbinske strukture. Ta je zdaj v obliki nukleacije, drugič disperzije, v prehajanju ene oblike v drugo pa zavzema celoten spekter vmesnih stopenj, ki jih zaznamo kot vsesplošno prostorsko razpršenost poselitvenega vzorca.

Notranje socialne in ekonomske povezave

S proučevanjem stabilnosti naselbinskega sistema, naselbinskih vzorcev, oblik in njih značilnosti raziskujemo ne samo fizično pojavnost naselij, vasi in zaselkov, ampak tudi vsebino sestavnih bivalnih enot. Pomembno je dejstvo, da v naselbinah prebivajo ljudje, ki pripadajo različnim socialnim, ekonomskim, družbenim, kulturnim skupinam itd. Oblika naselbine in njenih osnovnih bivalnih enot odseva prav to človeško raznolikost, ki se mnogo bolj spreminja v primerjavi s fizično pojavnostjo objekta in glede na časovno oddaljenost od sodobnosti. V tem smislu je zelo nazoren naslednji opis pojmovanja osnovnih vrednot, ki so v preteklih stoletjih ustvarjale razmere za bivanje: "... Mož, ki ga je opisovala, je imel vse vrline, saj je imel veliko kmetijo. Za to ženo mož ni bil važen kot oseba. Važen je bil ekonomski razlog, ki bi v prejšnjih časih omogočil družini preživetje, če ne bi mož s pijančevanjem vsega zapravil. Če pogledamo na to z današnjega stališča, bi se nam zdelo tragično, če pa na to pogledamo s stališča dekle iz prejšnjega stoletja, je bila poroka z moškim, ki je lahko nudil preživetje družini, glavna vrednota. V družbi, kjer je bilo preživetje odločujoč faktor, je bil najpomembnejši dejavnik posestvo ali pa sposobnost za delo" [Gomiršek, 1999:98].

V okviru prepoznavanja notranjih povezav in odnosov je možno izoblikovati dve osnovni shemi, ki sta danes prepoznavni del prostora Evrope: nekatere oblike izhajajo iz sorodstvenih vezi, nekatere pa iz gospodarskih. To je členitev na dva nasprotujoča si pola, ki pa med eno in drugo skrajno mejo izoblikujeta številne kombinacije, iz katerih je sestavljena realna slika prostora. To nasprotje je uporabno tudi pri raziskovanju delitve na regularne/iregularne vzorce: prvi so v povezavi z gospodarskimi vezmi (planiranje in načrtovanje širitve, določanje vzorca in oblike brez vnaprej prisotnega prebivalca, nepremičninsko trgovanje idr.); iregularne zasnove pa so bolj v povezavi s sorodstvenimi vezmi (nadaljevanje, dograjevanje in širitev določene enote za sorodnike v smislu adicije, glede na namen in dejanske možnosti).

Razvoj naselbinskih vzorcev

Bivalne enote lahko členimo in delimo na različne kategorije, vendar so s stališča fizične pojavnosti pomembne predvsem v smislu "prisotnost in trajanje" grajenega v prostoru ter soustvarjanje pogojev izkoriščanja/bogatenja določenega okolja (Slika 3). Objekti ne trajajo večno, vendar nas nekatere strukture opominjajo (npr. gradovi in cerkve) na preteklost⁶.

Nestabilen proces spreminjanja je tesno povezan s krajšim časovnim obdobjem obstojnosti določene naselbine ali bivalne enote v prostoru. Vzorca, katerih struktura ureditev se v časovnem obdobju glede na življenje vsakega posameznika malo spreminjajo, pa so povezani s stabilnostjo naselbinskega prostora. Ta pojav ne izključuje nenadne izgradnje novega, vendar v procesu spreminjanja prevladuje stabilnost.

V vseh socialno-družbenih skupnostih zaznavamo prisotnost prostorskih interakcij, pretokov ali silnic, ki reagirajo na dogajanje izmenjave od primitivnih materialnih izmenjav dobrin vse do umske izmenjave idej v sodobnem svetu. Te silnice sledijo komunikacijskim tokovom ali mreži - avtocestam kot tudi raznim tehnološkim komunikacijskim tokovom. V tem sistemu so individualne naselbine odvisne od izoblikovanja vozlišč ali točk

srečanja, ki so locirane na mreži. Ta vozlišča so po značaju enaka, vendar se glede na prostorske omejitve ustvarja medsebojna hierarhija, v kateri večje⁷ naselbine dominirajo nad manjšimi. Integracija teh elementov (silnic, mrež, vozlišč in hierarhije) v sistem predstavlja vplivno polje/območje posamezne naselbine v prostoru. Raznolikost teh območij omogoča prepoznavanje površine pripadnosti, tip in način izrabe zemljišča (land-use).

Slika 4: Preoblikovanje prostorskih elementov - soobstoj z novimi ali nasilna rušitev - diskontinuiteta? (arhiv Peter Gabrijelčič)
Transformation of spatial elements - coexistence with the extant or violent demolition - discontinuity?

Razvojni procesi

Značilnosti naselbinskih vzorcev in oblik so zajete med stabilnostjo in nestabilnostjo in zelo variirajo v prostoru in času. Nestabilnost se lahko spremeni v stabilnost in obratno, kar se odvija v različnih časovnih obdobjih ter v različnih okoljih. Vsak naselbinski vzorec vključuje v "akcijo spreminjanja" štiri dejavnike: prisotnost kontinuitete pod vplivom hitrosti spreminjanja, kataklizmične spremembe, vpliv kolonizacije in spreminjanje ekonomskega sistema; le-ti so s kasnejšim časovnim razmakom že prepoznani kot del življenjskega sistema, povezanega z ekonomsko raznolikostjo in demografskim spreminjanjem.

Kontinuiteta in kataklizma

Ideja kontinuitete v naselbinskem sistemu sloni na dejstvu, da je struktura vzorcev in oblik prisotna v prostoru že dolga stoletja, kljub temu da se spreminja, vendar ostaja v bistvu stabilna. Nadaljevanje kontinuitete v naselbinah, v katerih je prisotna težnja po zgoščevanju, je značilnost stabilnih sistemov, kar se kaže tudi v urejenosti infrastrukture (ohranjanje, vzdrževanje in dopolnjevanje). Kaj kontinuiteta vzorca in oblike resnično predstavljajo s stališča celovitosti naselbine, njenega dela in sistema poselitve (ekonomija, družba in prebivalstvo) ostaja vprašanje, ki mu ne moremo podati odgovora, saj se vsak del spreminja na svoj način. Vendar ostaja del tega sistema, ki je težko spremenljiv in se nanaša na prepoznavanje značilnosti lokacije, na naravne zakonitosti prostora.

Večina naselbinskih procesov teži k dopolnjevanju, dograjevanju, stopnjevanju, kar se na zunanji podobi določene naselbine pozna šele s časovnim odmikom. Vendar se nekateri procesi v okolju hitro odvijajo - lahko v nekaj urah, minutah ali celo sekundah (Slika 4). Geomorfološke spremembe, kot je npr. poplavljanje reke, lahko traja nekaj ur, vendar vnos kulturne kataklizme predstavlja za naselbinsko stabilnost mnogo večjo spremembo (npr. vnos novih prebivalcev v okolje kot vojaški poseg). Takšna opustošenja so bila del naselbinskega razvoja, pri čemer je pomenila tuja invazija za domače prebivalce vedno katastrofalno spremembo.

Kolonizacija

Kolonizacija⁸ je bila proces, ki je vplival na difuzijo novih tipov naselbin v območja krajin, kjer pred tem ni bilo prebivalstva. Kolonizacija okolja kot način/sistem obdelave zemljišča, je bila odvisna od dejavnikov v prostoru v povezavi s katerimi je nudila možnosti stalne naselitve, predvsem pa od prisotnosti dobre, rodovitne zemlje, katere je moralo biti dovolj na razpolago ter jo je bilo možno obdelovati na različne načine, od selitvenega do cikličnega kmetovanja.

Ekonomska diferenciacija

Prisotnost kompleksnega sistema naravnih dobrin pomeni, da določenih naselbin, njih nastanka in razvoja ne moremo enostavno opredeliti kot posledico kolonizacije in spreminjanja izrabe zemljišča, temveč so bile pod vplivom gospodarskega razvoja in zasnove ekonomskega sistema. To posredno vpliva na preoblikovanje, prilagajanje naselbinskih značilnosti gospodarstvu (tudi kolonizacijo lahko povežemo s procesom ekonomske diferenciacije).

Prvotni naselbinski vzorci in oblike so bili gospodarsko povezani samo z zemljišči v svoji neposredni bližini. Izkoriščanje dobrin je kot posledica vplivalo na tip in način obdelave zemljišča, ki se je spremenil, razvil ter povzročil spreminjanje zasnove zemljišč (razdrobljenost, oddaljenost itd.). Majhni, enostavni zaselki in nekaj pripadajoče rodovitne zemlje - to je bila predhodna oblika, kateri je sledil razvoj kompleksnejših strnjenih naselbin z organiziranim zemljiškim sistemom.

Z naraščanjem prebivalstva in širjenjem naselbin ter spreminjanjem le-teh v kompleksnejše oblike, se je prostor preobrazil v prepleteno strukturo uporabnikov, ki imajo zemljišča na različnih lokacijah, vendar je njih delovanje odvisno od gospodarske zasnove ter glede na vpetost v mrežni sistem od višjega nivoja, širše zaobjetega prostora (regije in države).

Dinamika naselbinskega sistema v prihodnosti

Vse dokler so bili poselitveni vzorci vezani na kmetijsko izrabo površin, je bila glavna omejitev razpolaganje s še prostimi površinami in omogočanje izkoriščanja naravnih dobrin. Prostor je deloval v sozvočju med naravo in grajeno strukturo vse dokler je bila gradnja podrejena možnostim, ki jih je nudilo okolje (kmetijske površine). V tem smislu predstavlja glavno prelomnico v Sloveniji obdobje po 2. svetovni vojni, ko so se na podeželje začele vrniti tudi neagrarne funkcije in iz tega sledeči objekti, ki so prostor uporabljali, niso pa bili v primarni povezavi z njim.

Naslednjo "veliko spodbudo" v rasti grajene strukture je

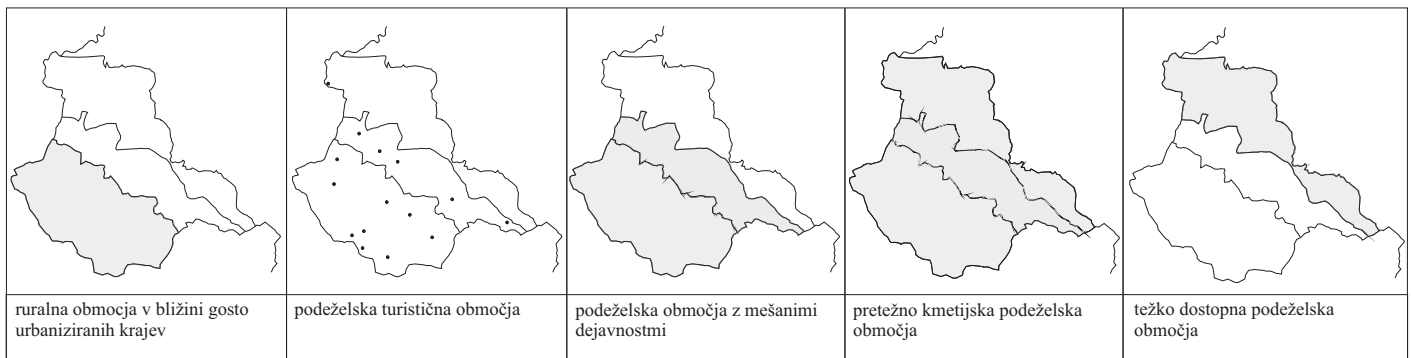
pomenila gradnja razvojnih in prometnih koridorjev avtocest. Prostor je s stališča dojemanja površine začel postajati vse manjši. Iz območij urbane zgoščitve ob prometnih koridorjih so se (in se še) preko gosto razvejanega omrežja sekundarnih cest izoblikovali kratki dostopi v agrarno zaledje, ki pa postajajo cilj samo uporabnikom in "nedeljskim izletnikom", ki iščejo "spomin na pretekle čase".

Vedno večja uporaba nove informacijske in komunikacijske tehnologije spreminja pomen prostora in prostorske oddaljenosti, ki nista več merljiva v fizičnem smislu (kilometri), temveč s hitrostjo sprejemanja inovacij in informacij. Prostor kot povezovalni element izgublja svojo socialno vlogo, povečuje pa se funkcija sproščanja mobilnosti ljudi, materialnih dobrin in idej, kar pa ogroža obstoj posebnih lokalnih (kulturnih) identitet. Po Mlinarju sta glavni merili, ki opredeljujeta vsako identiteto, diferenciacija in kontinuiteta. Namesto nekdanjih manjših in vase zaprtih kulturnih sistemov prihaja danes, vzporedno z vedno večjim medsebojnim povezovanjem do večje diferenciacije položaja na vseh nivojih bivanja, medtem ko se ožje kulturna in prostorska identiteta vedno bolj utrjuje. S tem naj bi se zagotavljala posebnost bivanja v skrčenem globalnem prostoru.

Vzporedno s tem dogajanjem se globalne spremembe odvijajo tudi na področju uvajanja tržne konkurenčnosti na področju pridelave hrane⁹, kar je v kratkem času razkrilo velike razlike med posameznimi podeželskimi regijami (Slika 5) ter med posameznimi kmetijsko usmerjenimi državami. Klasičnim problemom praznjenja in staranja podeželja (zaradi slabih naravnih in gospodarskih razmer ter slabše dostopnosti) so se tako pridružili še problemi ukinjanja delovnih mest v kmetijstvu zaradi nekonkurenčnosti proizvodnje v posameznih regijah. V prihodnje bo postal ekonomski razvoj podeželskih območij še bolj odvisen od drugih dejavnosti: turizma, gozdarstva, industrije. Te dejavnosti bodo na nekaterih območjih nadomestile kmetijstvo, na drugih pa bodo samo dopolnilnega značaja. Z opisanimi strukturnimi spremembami se selijo v podeželski prostor tudi izrazito urbani programi in oblike grajenih vzorcev, saj postaja kmetijstvo obrtniška tržno usmerjena dejavnost in ni več usmerjeno samo v pridelavo hrane.

Zaključek

Kljub iskanju vseh možnih metod, ki bi dejansko stanje v prostoru objektivno predstavile, je pomembno, da je raziskani proces le trenutno stanje, na katero vplivajo številni dejavniki. Med temi so pomembnejši: položaj/lega v prostoru, tehnološki, socialni in ekonomski dejavniki, demografsko stanje ter najpomembnejše dejstvo - historične okoliščine nastanka

Slika 5: Dinamični tokovi v prostoru Goriških brd. Dejavnosti se med seboj prepletajo, hkrati pa so odvisne od bližine in vpliva urbanih struktur mest in infrastrukturnih napeljav.

Dynamic flows in the space of Goriška brda. Activities intertwine, but are simultaneously dependent on the vicinity and influence of urban structures cities and utilities.

določene naselbine, njen razvoj ter izkušnje in kultura bivanja: celovit refleks na prenovu v prostoru, času in materialni kulturi.

V okolju, kjer je kvaliteta osonečenja visoka in je družbeno okolje pozitivno naravnano, se je osnovni vzorec sčasoma stabiliziral in ga danes prepoznamo kot stabilen naselbinski sistem. Kljub temu pa se individualni elementi vzorca stalno spreminjajo, pri čemer tudi v celoti ne moremo predvideti trenutka, ko sistem preide v nestabilen in obratno. Zato se površinski značaj ter razmerje med stopnjo nukleacije ali disperzije stalno prilagaja novim okoliščinam. To sledi razumevanju in razlagi strukturnih sprememb v naselbinskih oblikah in njih vzorcih, ki so pod vplivom posebnih silnic vsakega posameznega, individualnega kraja, kar je ključnega pomena.

Ko določen vzorec doseže stabilnost sistema, se njegova naselbinska rast, oziroma obnavljanje v smislu uporabnosti izgrajenega, usklajuje glede na prepoznane prostorske vrednote. Vendar se lahko tudi stabilni¹⁰ sistemi spremenijo v nestabilne, doživijo prelom in ponovno pričnejo z izgradnjo naselbinske kulture, ki je v svoji neponovljivosti prepoznavna zaradi uporabnika, ki s svojim načinom bivanja in življenjskim stilom vnese bistvo.

- 6 Za evropskega človeka sta zelo pomembni tradicija in preteklost v prostoru. Lokacija ima z "duhom" zgodovine večjo vrednost.
- 7 Te naselbine postanejo večje zaradi razvojnih procesov in niso "večje" same po sebi.
- 8 Kolonat je kmetijski sistem s koreninami v antičnem Rimskem cesarstvu. Izraz kolonat je prevzet iz latinske besede colonus - kmet, ki dela na zakupnem zemljišču. Temeljlil je na medsebojnem dogovoru zemljiškega gospodarja in kolona, ki je dobil zemljišče zgolj v obdelovanje, za povračilo pa je posestniku dajal del pridelka. Posamezna veleposestva so bila bolj ali manj skupek posameznih manjših delov, ki so predstavljali ustaljene celote in so se dokaj svobodno združevala ter razdruževala. Tovrstno dogajanje je bilo odvisno predvsem od razpoložljive kmečke delovne sile, spričo katere je gospodar kolonu zemljišče bodisi dodajal bodisi odvezal [povzeto po: Podveršič, 1999:214-25].
- 9 "Stoletje biotehnologije prinaša s seboj množico novosti: nov vir surovin, nov niz tehnologij za preoblikovanje, nove oblike tržne zaščite, ki naj bi spodbudile trgovanje, svetovni trg, ob pomoči katerega naj bi Zemljo poselili v drugo, tokrat z umetno ustvarjenimi bitji, porajajočo se evgenično znanost, novo sociologijo, ki to znanost podkrepljuje, novo komunikacijsko sredstvo za organiziranje in obvladovanje gospodarske dejavnosti na ravni genov ter novo kozmološko pripoved, ki naj bi nam pomagala na tem potovanju. Vse skupaj - geni, biotehnologije, patenti za oblike življenja, svetovna biološka industrija, testiranje človeških genov in genska kirurgija, novi kulturni tokovi, računalniki in popravljene teorije o evoluciji začneja spreminjati naš svet" [Rifkin, 2001:24].
- 10 V tem pogledu so trenutne geomorfološke spremembe (potresi, poplave itr.) mnogo bolj dramatične, saj prav naravno okolje pomeni za naselbinski prostor stabilnost sistema, ta se v primerjavi z ostalimi dejavniki spreminja mnogo počasneje (spremembe zaznamo šele po poteku mnogih stoletij).

Opombe

- 1 Zgoščanje pomeni proces, ki se odvija v naselbinski obliki; strnjeno pa pomeni obliko samo v določenem trenutku.
- 2 Pojem "aglomeracija" v povezavi z naselbinskimi vzorci je bolj prepoznan kot "gruča", ki naj bi označevala prosto razvrstitev objektov v skupini.
- 3 Že sama beseda stabilen je zelo plastovita in kompleksna ter nam nudi različne razlage in vključuje izključujoče se pomene pojma. Stalna naselbina lahko pomeni npr. analizirani vzorec ni doživel večjih sprememb v preteklosti in se to ne bo zgodilo tudi v prihodnosti. Kot nasprotje, četudi z nestabilnimi, mobilnimi sistemi, so lahko nekateri elementi popolnoma stabilni, npr. prebivalstvo v določeni naselbini se kljub mobilnosti in migracijam ne spreminja.
- 4 Protislovje v smislu namembnosti poselitvenega vzorca. Njegov prvotni namen je služiti bivanju. Če je človek izvzet, ostanejo prazne lupine objektov, ki nimajo funkcije. V tem primeru se zgodi protislovje: poselitveni vzorec kot fizična struktura obstaja, vendar nima vsebine.
- 5 "Stabilni sistemi imajo sposobnost vzdrževanja svojega ravnotežja ali njegovega obvladovanja, če se le-to začasno skali. Stabilni sistem je tisti, ki ima sledečo lastnost: če je premaknjen iz stanja ravnotežja in (tako) puščen, je (njegov) naslednji premik tako prilagojen v odnosu na

Viri in literatura

- Drozg, V., 1995: Morfologija vaških naselij v Sloveniji. Inštitut za geografijo, Geographica Slovenica, Ljubljana.
- Fikfak, A., 2004: Evolucijske konstante naselbinske kulture v prenovi z aplikacijo na Slovenskem primorju - Goriška brda (doktorska disertacija). Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Gabrijelčič, P., Fikfak, A., 2002: Rurizem in ruralna arhitektura. Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Gomiršek, T., 1999: Družinske strukture v luči župnijskih matičnih virov (od 1850 do 1910). V: Stres, P. idr. (ur.), 1999: Briški zbornik 1999. Občina Brda, Dobrovo.
- Mlinar, Z., 1994: Individuacija in globalizacija v prostoru. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana.
- Podveršič, B., 1999: Izvor in oblike kolonata v Brdih. V: Stres, P. idr. (ur.), 1999: Briški zbornik 1999. Občina Brda, Dobrovo.
- Rifkin, J., 2001: Stoletje biotehnologije: kako bo trgovina z geni spremenila svet. Založba Krtina, Ljubljana.
- Rihtar, F., Rihtar, K., 1996: Koherence v prostoru, na primeru vasi Volčji grad pri Komnu. Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.
- Roberts, B. K., 1996: Landscapes of Settlement - Prehistory to the Present. Routledge, London.
- Stritar, A., 1990: Krajina, krajinski sistemi. Raba in varstvo tal v Sloveniji. Partizanska knjiga, Ljubljana.
- Toš, I., 2003: Arhitektura in sistemologija (doktorska disertacija). Fakulteta za arhitekturo, Univerza v Ljubljani, Ljubljana.

dr Alenka Fikfak
Univerza v Ljubljani
Fakulteta za arhitekturo
alenka.fikfak@arh.uni-lj.si